

NARANCSÍZŰ CITROM VAGY CITROMÍZŰ NARANCS?

ESETTANULMÁNYUNK AZ ÁTMENET KORSZAKÁNAK szerepvállalási lehetőségeiről, alternatíváiról készült. 1992 ősze és 1993 tavasza között tizenöt 28 és 35 év közötti budapesti értelmiségi fiatallal készítettünk életútinterjút. Arra voltunk kíváncsiak, honnan jöttek, milyen családban nevelkedtek, milyen kulturális mintákat hoztak otthonról, és milyeneket közvetítettek számukra az oktatási intézmények, a tanárok, a kortárs csoportok és a szakmai kapcsolatok.

Vajon milyen szerepvállalási és értékválasztási lehetőségei voltak azoknak a fiataloknak, akik a 60-as évek konszolidációjában születtek, a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének válsághangulatában éltek meg tinédzserkori lázadásaikat, és akiknek szociálpszichológiai értelemben vett felnőtté válási időszaka egybeesett a rendszerváltással? Hogyan látják jelenüket és jövőjüket, mit gondolnak mintaadó szereplehetőségeikről, és melyek azok a tendenciák, amelyek elbizonytalanítják őket ebben? Milyen alternatívái vannak ma egy fiatal filozófusnak, írónak, politikusnak, politológusnak, színházrendezőnek, szociológusnak, építésznek, papnak, irodalomtörténésznek és közgazdásznak?

Tisztában voltunk azzal, hogy a 15 interjú adta keretek a lehetséges trendek felvázolásának egy részére elegendők csupán, mégis úgy gondoljuk, hogy az interjúk tapasztalatait és hipotéziseinket érdemes megosztani.[†]

* *

Az 1960-as évek modernizálódása Magyarországon ellentmondásos volt. Az ellentmondást többek között az okozta, hogy azokban az intézményekben, amelyekben

---

[†] Az interjúalanyok kiválasztási szempontjainál előnyt jelentett a több diploma, a több idegen nyelv ismerete, a publikációk mennyisége és ismertsége elsősorban az elit körében, valamint maguknak az interjúalanyoknak a közéletben betöltött szerepe (tévé, rádió, sajtó, politikai képviselet, egyetemi oktatás). Igyekeztünk különböző végzettségű, elsősorban azonban valamilyen humán értelmiségi pályán mozgó fiatalokat keresni, hogy múltjuk felidézésekor többféle közegbe (elsősorban a középiskolákra, az egyetemekre, a kollégiumokra és a szakkollegiumokra gondolunk) lehessen bepillantani. Szempont volt továbbá az is, hogy életük valamely időszakában részt vettek-e valamilyen alternatív vagy ellenzéki csoportban, mozgalomban, támogatták-e vagy vezetőivé váltak-e azoknak? Fontosnak tartottuk a kisebbségi (zsidó, cigány) identitás kérdéseit is felvázolni egy-egy interjúban csakúgy, mint a hívő fiatalokét. Célunk annak bemutatása volt, hogy életútjuk során hogyan lettek értelmiségiek (család, iskola, szakmai, politikai körök), mennyiben tekintik magukat az elhöz tartozónak, milyenek értékválasztásaik, hogyan képzelték el a jövőjüket. Az interjúk *Az ifjúsági élettilusok, társadalmi és politikai cselekvési minták* c. vizsgálat keretében készültek. Témavezető: Gábor Kálmán.

modernizálódásnak el kellett volna indulnia, semmi változás nem történt. A modernizálódás egyik fő iránya Nyugat-Európában az egyetemek expanziójában nyilvánult meg. Nálunk főleg az értelmiség részéről volt megfigyelhető a nyitás Nyugat felé (amellyel együtt járt a technokrácia kialakulása), de az intézményes keretek változatlanok maradtak: az egyetemre bejutás esélye százalékosan ugyanannyi maradt. Ennek következtében már a középiskolában kialakultak azok a keretek, amelyek a továbbtanulási esélyt biztosították. Az iskolák környezeti, családi háttere egyre inkább homogenizálódott, a továbbtanulásra alkalmas középiskolákba egyre inkább a politikai vezető réteg és a vezető értelmiségiek gyerekei jártak. Az az út, amely a kiváltságok felé vezetett a korlátozott hallgatói létszámú állami egyetemekben és főiskolákban testesült meg. A bekerülés bizonyos értelemben politikai kiváltságokat és kulturális előnyöket is jelentett, melyekhez egyfajta fogyasztói privilégium is társult: az egyetemista, főiskolás réteg az akkori divatos kulturális javakhoz könnyebben hozzájuthatott és sok tekintetben informáltabb is volt, mint kortársai.

A KISZ – bár egyre kevésbé működött, mint ifjúsági, politikai szervezet – is része volt ennek a szelekciós játéknak: a formális hovatartozás gyűjtőmedencéjeként, illetve az ifjúsági rendezvények (többnyire egyetlen) pénzügyi támogatójaként funkcionált. Ez egyúttal persze azt is jelentette, hogy minden ilyen intézményben, rendezvényen létezett a politikai kontroll, de ezzel többnyire békésen meg lehetett férti. A belépés formális jellegűvé vált, a kívül maradás individuális értékválasztás eredménye volt. Mások számára a KISZ a karrier lehetőségét jelentette, pozíciókat kínált. Emellett az 1970-es évek végére, a 80-as évek elejére a hallgatók körében egyre inkább kirajzolódtak olyan csoportok, amelyek már nem törődtek a KISZ-szel, az ilyen jellegű politikai és személyi kapcsolatrendszerek szövevénye nem érdekelte őket, s lehetőségük volt arra, hogy elegánsan kikerüljék azt. Szakmailag olyan háttérrel rendelkeztek, amellyel kivédhetővé vált számukra a politikum. (Ez a réteg többféle gyökérből táplálkozott: egyfelől egy kulturális, másfelől egy tradicionális mozgalmi háttérből.) Ugyanakkor azoknak a hallgatóknak, akiknek a háttere kevésbé volt stabil ebből a szempontból, a széteső politikai struktúra két verziót is kínált. Az egyik a KISZ-en és más ifjúsági szervezeteken keresztül biztosította a kiemelkedés lehetőségét. A másik a kulturális tőke felhalmozásának új útjait jelentő szakkollégiumokon, „repülő egyetemeken”, alternatív ellenzéki mozgalmak által kínálkozott. Az említett ifjúsági csoportok nem különültek el élesen egymástól, az átjárhatóság a mozgástér szűk és amorf voltából is adódott. Az 1980-as években az intézményrendszer működése erodálódik, minnek következtében az intézményes karrier megteremtésének lehetőségei is kezdenek lazábbak és sokfélebbek lenni. Létrejön egy hanyatló hivatalos és egy informális presztízs-hierarchia. Eközben a közéletben sajátos vákuumhelyzet alakul ki: a régi, bevált csatornák már nem működnek, ugyanakkor nem nyilvánvaló vagy nyilvános az sem, hogy helyettük vagy mellettük mely csatornák azok, amelyek működőképesek. Légüres tér jön létre a kultúrában is, amellyel egyidőben egyre nagyobb szerep jut az alternatív kezdeményezéseknek.

Az egy azonos forrásból származó lehetőségek mellett felűntek más, alternatív források is, ez ösztönzést adott a meginduló folyamatoknak. Helyi csoportok alakultak, amelyek új mintákat kínáltak környezetük számára, s mivel nem volt divat, vagy praktikum tárgya az érdekek és értékek érvényesítése, ezek a törekvések megjelenésük pillanatában könnyen megkapták az „elit”, vagy „mintaadó” címkét. Kapcsolat azonban nem igen jött létre közöttük, sokan egymás kizáróivá is váltak.

A nyolcvanas évek vége ebből a szempontból is fordulópontnak tekinthető. Olyan csoportok jelentek meg a színen és vették kezükbe a spontán szerveződésű társaságok irányítását illetve azok funkcióit, amelyek már a nyolcvanas évek második felének intézményesült alternatív struktúrájából nőttek ki. Hogy ezek az intézmények mennyire voltak konstruáltak és befolyásoltak, az vita tárgya.[†] Mindenesetre az ott tanuló hallgatók számára a felhalmozható kulturális tőke és a tudás bázisát jelentették. Mint tudjuk, innen indult útjára a FIDESZ is.

A nyolcvanas évek végének átmeneti időszakában a legkülönbözőbb vezető, mintaadó pozíciókba tudtak bekerülni a fiatalok – „amatőr” státuszban. Az intézményes technikák elsajátítása azonban le is kötötte energiájuk nagy részét. A helyzet paradox volta abban nyilvánult meg, hogy miközben technikákat kellett elsajátítaniuk, aközben mintaadók is voltak, s miközben a professzionalizálódás jelent meg fő szempontként értékválasztásaikban, aközben a realitás illúzióját jelenthette számukra az a lehetőség, hogy mintaadók maradjanak. Kérdés azonban, hogy a technikák, amelyek valamikor az „égbe röptették” őket, elegendők lesznek-e önmagukban a fennmaradáshoz?

Az, ami az 1980-as és 1990-es évek fordulóján történt, egyszerre tekinthető elő- és utójátéknak. A merev osztályszerkezetiség fellazult, ennek következtében minden embernek magának kellett kialakítania saját taktikáját ahhoz, hogy a társadalomban valamilyen módon érvényesülni tudjon. A fiatalok számára ez az időszak azonban utójátéknak tekinthető abból a szempontból, hogy ekkor futott be az a korosztály, amely új nemzedéki értékeket és alternatívákat próbált megfogalmazni, ám kulturális mintáiban és egzisztenciális törekvéseiben még elég erősen kötődött (alternatíva híján) azokhoz a rendszerekhez, melyek a korábbi struktúrát meghatározták.

A kelet-közép-európai (s benne a magyarországi) fordulat egyik jellemzője is talán az, hogy a fiatalságnak nem volt olyan mértékű társadalmi súlya, mint Nyugaton, s nincs garanciájuk arra sem, hogy a már meglévő politikai és kulturális pozícióik hosszútávon konzerválhatók vagy konvertálhatók maradnak.

Előjátéknak tekinthető viszont ez az időszak abból a szempontból, hogy az ekkor kibontakozó csoportosulások „prealakatokként” jelentek meg, amelyhez az is

[†] Azokra a vitákra gondolunk, amelyek különösen a FIDESZ kialakulásának hátterével kapcsolatban bontakoztak ki: az egyik álláspont mindenképp az nyolcvanas években a fiatalok körében teret hódító alternatív kultúra szerepét, a másik pedig az ebben az időszakban kialakuló szakkollégiumok fontosságát hangsúlyozta. (Lásd: *Tiszta lappal, FIDESZ a magyar politikában 1988–1991*. Szerkesztette: Bozóki András. Budapest, 1992; illetve Stumpf István: FIDESZ – új generáció és szellemiség a politikában. *Kritika*, 1990/12.

hozzátartozik, hogy nem mindenki játszotta végig a játékát. Sokkal tudatosabbnak tűnik például az identitás kifejezése és felvállalása, melynek csírái szintén ekkor képződnek. A szakkollégiumok pedig az 1990-es évekre már felvállaltan elitképző intézményekként működnek, kemény teljesítményrendszerrel. A fiatal budapesti értelmiség szerepvállalási és elitté válási lehetőségeiben a szakmák szétválása zajlik, különváltak és eltávolodtak egymástól a politikai és a kulturális mintát adó szerepek. Ez a személyes kapcsolatok átformálódását, átstrukturálódását is jelenti, melyben az adott szakma profizmusa, az identitás vállalása, a preferált értékek közvetítettségének igénye a jellemző.

1989-től két tendencia érvényesül Kelet-Közép-Európában, illetve Magyarországon: a demokrácia és a piac kiéjtülése. A két alapvető folyamat szinkronitása, illetve aszinkronitása azt is jelenti, hogy itt és most együttesen hatnak az új és a régi tendenciák.[†] A kultúra szerepének folyamatos felértékelődése történik az ifjúság körében, amely részint összefügg az iskola felértékelődésével, részint pedig a piac – a fogyasztói ipar és a mass mediák révén – eddig soha nem látott mértékű benyomulásával a kultúra területére.

Ugyanakkor a szocializmus idején ez a folyamat késleltetett volt: a magaskultúra és a mindennapi kultúra élesen elkülönült, illetve fokozott szerepet játszott egy harmadik, ideologikus kultúra is, mely természete szerint a hatalom érdekeit közvetítette. Ebbe a struktúrába szivárgott be erőteljesen a hatvanas évektől a fogyasztói kultúra: a mindennapi élet szintjén a zenei irányzatokban, az öltözködésben, vagy tartós fogyasztási cikkek formájában. Nálunk a család kultúráközvetítő szerepében a hetvenes évektől a zinneckeri értelemben vett kispolgári kultúra, mentalitás és az ehhez kapcsolódó értékek játszották a legfontosabb szerepet.[‡] Ugyanakkor a hatalom intézményes, legitim kulturális mintáiban is megfigyelhető egy hasonló tendencia. Mégis – paradox módon – a kispolgári jellegű kulturális minta térhódítása egyben azt is jelenti, hogy a kispolgári értékek erodálják a hatalom által közvetített mintákat. A kispolgári és polgári értékek individualitása az az erő, amely szétrobantja a hatalom és a magaskultúra által közvetített kollektív mintákat. Ennek talaján kezd kialakulni a fiatalok körében egy olyan „proteszt” attitűd a középiskolában, vagy késleltetett formában az egyetemen, amely a magaskultúra talaján kibontakozó ellenkultúrával és az alternatív törekvésekkel találkozik. A fiatalok önállósodásának és az önálló ifjúsági kultúra létrehozásának éppen az a sajátossága a nyolcvanas évek végén, hogy a fiatalok a kispolgári kultúra közegében fogadják be a

[†] Lásd erről részletesen Gábor Kálmán tanulmányát e számban, illetve: Kemény István: *Magyarság és Európa*. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibóról*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1993.

[‡] Jürgen Zinneckernek az ifjúsági habitus osztályszerkezetű reprodukciójára alkalmazott elméletében a közepes tőke volumenű kispolgárságra vonatkozó koncepcióját találónak tartjuk a magyar fiatalok bizonyos csoportjainak (interjú alanyaink többségének) helyzetértelmezésekor. (Lásd: Zinnecker, Jürgen: *A fiatalok a társadalmi osztályok terében*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szerkesztette: Gábor Kálmán, Szeged, 1992.)

másságot, az alternatív gondolkodást. A „proteszt” nem elsősorban politikai jellegű volt, hanem abból az elvárásból táplálkozott, hogy a főiskola és az egyetem olyan konvertálható tudást adjon át, mellyel érvényesülni lehet. Mindenekelőtt a professzionalizálódás igénye merült fel. Ezt az igényt nem tudták kielégíteni az iskolai intézmények. Ez az elvárás tipikusan kispolgári volt. A kispolgári létből viszont egy egzisztenciális korlát is származott. A professzionalizálódás adta lehetőségeket nagyon gyorsan kellett kamatoztatnia a fiatalnak a felnőtt életben. A kispolgári család tehát egyrészt ösztönzőleg hatott, másrészt korlátokat állított. Ez volt az a pont, amely alapján mind az akkori hatalom, mind a magas kultúra képviselői úgy gondolták, hogy végső soron a kispolgáriság talaján létrejött fiatalok elit csoportjai könnyen integrálhatók és befolyásolhatók. Az integráció azonban nem, vagy csak részben történt meg. Az is igaz viszont, hogy ezek a fiatal csoportok kevésbé, vagy csak részint tudtak átfogóbb ifjúsági ideológiával és karriertörekvésekkel megjelenni. Ennek a törésvonalnak a mentén kezd elszigetelődni az elitkultúra és ezzel együtt az alternatív kultúra. A kilencvenes évekre azok a csoportok, akik végig csinálták a „proteszt” cselekvés útjait önálló arculattal jelennek meg a társadalmi térben.

A család

A családoknál (Zinnecker nyomán) két csoport határozható meg, melyeknél azonban sokszor egy családon belül is találkozhatunk átfedésekkel. Ezeket a fúziókat több esetben a nagyszülőkhöz vissza lehet vezetni: a társadalmi változásokból, átalakulásból természetesen alakuló rétegkeveredésekről van szó, melyekre az első- vagy másodgenerációs értelmiségi aspektus a jellemző elsősorban, illetve – kisebb arányban – ehhez képest polgáriasultabb, gazdagabb kulturális tőkével rendelkező csoportot fedezhetünk fel közöttük. Mivel a megszerzett kulturális tőkének a társadalmi mobilitásban igen nagy jelentősége volt (azt is mondhatjuk, hogy a gazdasági tőke hiányában vagy kicsiny volta miatt súlyozottabb jelentőséggel bírt), a fent említett családokban a tudás megszerzése, a középiskola és az egyetem elvégzése a társadalmi mobilitás csatornáiként, preferált értékeként jelentek meg. Azokban a családokban, ahol nagyobb kulturális tőke halmozódott fel, kvázi „polgáriasultab- bak” voltak, kisebb szerep jut a címeknek és a jogosítványoknak, de rejtett elvárás- ként az értelmiségi szerep mindenképpen jelen van, az azon belüli forma vagy pálya szabad megválasztása a gyerek önálló joga.

– Volt-e a szüleidnek valamilyen elvárása, hogy mi legyél, ha megnősz?

– Persze. Olyan elvárásuk nem volt, hogy ez legyek vagy az legyek, gépészmérnök vagy orvostanhallgató. Az volt az elvárásuk, hogy valami mindig érdekeljen. Ne csak libegjek-lobogjak a nagyvilágban és ne foglalkozzam semmivel. De ez nem egy kimondott elvárás volt, sokkal bújtatottabban működött. Lehetett tudni, hogy az ellenőrzőmben azért nézik el azt a három hármast vagy kettest kémiaiából vagy matematiká- ból, mert a dicséret oda van írva a magyar vagy a történelem mellé. S akkor boldogok, mert látják, hogy egy-két dologban aktív vagyok. (13-as interjú)

Azokban a családokban, ahol a kulturális tőke kevesebb volt, nagyobb súllyal jelenik meg a „jogosítványok” megszerzésének igénye.

– Én egyébként elitista nevelést kaptam. Azt hiszem, talán az apukám volt az, aki ezen nagyon rajtatarotta a szemét. Neki nagyon fontos volt, hogy jó tanulók legyünk. Már a pályában nyilvánvaló volt, hogy az egyetemre vezet az utunk. „Egyetemre pedig csak úgy lehet menni, ha jól tanulunk.” Olyan pályát akartak adni nekünk, ami kemény diplomát ad, ami minél inkább mentes az ideológiától. Így lett az öcsémből mérnök, belőlem pedig tárgyalásos alapon „legalább közgazdász”, ami „mégiscsak közel áll a matematikához”, és mint ilyen egzaktabb tudománynak tekinthető. (8-as interjú)

Összességében azonban Zinnecker nyomán elmondható, hogy ezek a csoportok az „eszközbefektetések optimalizálására törekszenek”, ifjúságfogalmuk többnyire a képzési karrier idejére korlátozódik. Egy bizonyos osztályhelyzet elérése, a vezető szellemi, értelmiségi elitbe bekerülés a cél, amelyben egy megörökölt gyerekkori státusztól jutnak el ahhoz a felnőtt, vezető státuszhoz, amelyet saját teljesítményükkel kell megszerezniük. Zinnecker szerint is közös vonásokat mutat a polgári értelmiségi és a kispolgári ifjúság az individualizálódás módjában, melyben az ifjúsági életszakasz átélése mindkettőnél személyes teljesítményként mérlegelhető. De míg a polgári értelmiség ifjúsága mögött egy komplex személyiség és kulturális koncepció áll, amelyhez gazdasági tőke is társul, addig a kispolgári fiatalokra egy, a társadalmi beilleszkedéshez és a címek, rangok megszerzéséhez szükséges személyiségegyre korlátozódó ifjúságfogalom a jellemző, lényegesen kisebb gazdasági tőkearányjal.

A fentiekből nyilvánvalón az is következik, hogy a magyarországi viszonyok nem utolsó sorban a gazdasági tőke korlátozott volta és a kulturális tőkéhez jutás adminisztratív szabályozottsága miatt nem írhatók le teljes egészében a nyugat-európai viszonyok alapján. Az azonban állítható, hogy a magyarországi keretek a 60-as évektől a zinneckeri értelemben vett kispolgári értékrendet tükröző ifjúsági csoportoknak kedveztek, s maga a rendszer is ezeket a csatornákat legitimizálta. (Gondolunk itt arra, hogy pl. az egyetem után kötelező volt a munkába állás, a karrierlehetőségek az első munkahely megszerzésében, annak minőségében testesültek meg.)

A minta a kulturális tőke és a jogosítványok megszerzésében öltött testet. Ezt az elvárást közvetítették a családok is a gyerekeik felé.

– Volt-e a szüleidnek valamilyen elvárása, hogy mi legyél ha nagy leszel?

– A tanulást mindig kellőképpen előtérbe helyezték, és megpróbálták megértetni velem, hogy az nagyon fontos, és tanulni kell... Meglepően későn, de beláttam ezt. Amikor már az ember a gimnázium vége felé járt, akkor láthatta, hogy valamilyen megoldást kell találnia, mert az érettségivel nem sokra megy. Akkoriban már beláttam azt, hogy értelmesebb dolog lenne tovább tanulni... az érettségi után jelentkeztem a Tanárképző Főiskolára, és a Hittudományi Főiskolára is. A Tanárképző Főiskola a szüeim álma volt, a papnevelő intézet pedig az enyém... (11-es interjú)

Ugyanakkor – mint az a fenti interjúrészlet végéből is olvasható – jellemző ezekre a családokra az individuális nevelési stílus, melyben a gyerekek sok mindent önállóan döntenek el, önállóan választanak:

– Imádtam a könyvesboltokat. Szerintem ez egy autodidakta dolog volt. Otthon viszonylag kevés könyvünk volt, azokat baromi gyorsan kivégeztem, és akkor az egyik szerző hozta a másikat... Főleg a nagymamám tett megjegyzéseket, hogy minek az a sok könyv. Nem mondanám, hogy haj-de-bátorító közeg volt a családom a humán bölcsész élet felé vezető úton, de nem is vették el a kedvemet ettől. Nem mondták, hogy ne olvass, de csodálkoztak, hogy miért olvasok ennyit és ilyen intenzitással. (6-os interjú)

– *Pályaválasztásodat, vagy a módosításokat megbeszélted-e a szüleiddel?*

– Inkább csak úgy mondtam nekik, hogy mit fogok csinálni. Nem tanácsot kértem, csak bejelentettem. (7-es interjú)

– Az iskolában nagyon könnyen tanultam meg olvasni, nagy sebességgel olvastam az első pillanattól kezdve mindent, ami a kezem ügyébe került. Minden érdekelt, de leginkább a mesék. Emlékszem a Gilgames eposzra és a görög-római mondákra, amit hét-nyolc éves koromban olvastam.

– *Ezeket a könyveket te fedezted fel, vagy a szüleid vásárolták meg neked?*

– Először ők válogattak nekem, később fokozatosan csúszott el az arány a saját választásaim felé. Amit kértem, azt megkaptam. Úgy tudom, hogy a szüleim választásaikban kérték az iskola segítségét. Az egyik nagynéném is ajánlott könyveket. (10-es interjú)

– *Mit gondolsz milyen elvárása volt a szüleidnek, hogy mi legyél ha nagy leszel?*

– Az volt – gondolom –, hogy valamilyen értelmiségi pályára kerüljek. Ez volt a kimondatlan elvárás. Kimondva az volt, hogy amit mi akarunk, az legyen. Az anyám tulajdonképpen közgazdasági pályára akart irányítani. Amikor a gimnáziumba menetelemkor dilemmáztam, hogy programozó matematikusnak menjek-e vagy építésznek, akkor megemlítette a Közgázt, de erre nem voltam fogékony, úgyhogy szoba sem jöhetett a dolog. Akkor még nem értettem, hogy miért akarja ezt, később visszamenőleg megértettem. Végül is ma is megértem, ahogy a menedzser-típusú fiatalokon végignézek. (12-es interjú)

– *A szüleid mit szerettek volna, mi legyél ha nagy leszel? Volt-e valamilyen elvárásuk ezzel kapcsolatban?*

– Nem volt igazán. Elfogadták, hogy a hajózásiba megyek, nem szóltak bele. A mai fejemmel ezt marhaságnak tekintettem volna, de nem bánom. Nem szóltak abba se bele, hogy tanár leszek. Szerintem azért valahol örültek, hogy ők, akik azért eljutottak valameddig – apám a nyolcadikig meg egy tanfolyamig és egy szakig, anyám egy érettségig –, hogy a fiuk így megy tovább... Büszkéek voltak, hogy a százegyházny hány fős családban voltunk hárman-négyen, akik ilyet végeztünk. De határozott elvárásuk nem volt. A tudásszomj pedig ...az úgy bennem volt.

– *Mi hajtott?*

– Lehet, hogy az hajtott, hogy valahol másnak lenni, mint a többi... Beiratkoztam a könyvtárba egyedül, s ezt a könyvet vettem ki, fogalmam sincs, hogy miért. Jópofa sztori volt, de igazán nem is értettem, hogy miről szól, azt hiszem. Mindig a történetek érdekelték. Szóval az ifjúsági regényektől kezdve az Albatrosz könyvekig, a krimikig mindent elolvastam. Ugyanakkor olvastam Gadamer Igazság és módszerét is, vagy a teológiai tárgyú könyveket. (14-es interjú)

– *Volt-e a szüleidnek valamilyen elvárása, hogy mi leszel ha nagy leszel?*

R.: Nagyon laza volt az egész... Nem is emlékszem, hogy valaha is megbeszéltem volna velük ezt, hogy egyáltalán hova adom be a felvételimet. Ez nem volt téma. Apámat meg aztán abszolút nem is érdekelte, sokáig nem is tudta, hogy mit csinállok. (15-ös interjú)

Ez az önállóság iránti igény nyilvánul meg továbbá a baráti kör, a zenei ízlés, az öltözködési stílus kialakításában is. (Mindehhez még hozzátenném, hogy a mindennapi élet szintjén ez az életvitel automatikusan szemben állt a hivatalos kollektív értékeket preferáló mintákkal.)

Az individuális nevelési stílushoz jellemzően a megengedő, elfogadó, inkább féltő attitűd társul. A gyerekek ellenzéki vagy alternatív csoportok iránti vonzódását, az újkori történelem sarkalatosabb pontjainak újraértékelési kísérleteit egyetlen családban sem tiltják meg, maximum személy szerint féltik gyerekeiket az esetleges retorzióktól.

– Ekkor már olvastam a napi politikai sajtót, szamizdatot, hallgattam a BBC-t, a Szabad Európát és a Voice of America-t: ezek az orgánusok az iskolán belül terjedtek. A szüleim nem a politikálástól féltettek,

hanem az osztályfőnökömmel való konfliktusomtól. Hogy mit olvasok, az nem volt téma. „Istenem, a szomszéd gyerek is olvassa?” – mondták. (2-es interjú)

– *Mit szóltak ehhez a szüleid?*

– Az elején megpróbálták tiltani, mert féltettek, hogy ha ennek alapján nyilvánulok meg az iskolában vagy egyéb hivatalos helyeken, akkor csak bajom lesz ebből. Pedig ez az adó csupa jó szóból állt: Szabad Európa. Később mégis rámhagyták a dolgot, és ez sokat jelentett nekem. (1-es interjú)

A családok különböznek a rendszerhez való lojalitásuk tekintetében. A családok többségében az egyik szülő tagja az MSZMP-nek, a másik pártonkívüli. Ez azonban a mindennapi élet szintjén nem feltétlenül társul ideológiai azonosulással: a családok egyik részében már a korai gyermekkorra jellemző a hivatalos értékekkel szembeni szocializáció, másik részükben a család lojalitása miatt a gyerekeket gimnazista vagy főiskolai-egyetemi éveik alatt kezdik el foglalkoztatni a rendszer ellentmondásai. De mindkét esetben elmondható, hogy a fiatalok többnyire egyik esetben sem a család, inkább az intézményrendszer, az állami berendezkedés ellen láznak.

– A suliban persze értek a hivatalos hatások: például az első-második osztályos tanító nénitől megtudtam, hogy a felnőttek közül a legkiválóbbaknak piros könyvük van. Ezen megdöbbentem, mert az én szüleimnek nem volt ugyan piros könyvük, de én mégis kiválóknak tartottam őket. Aztán rengeteg mesét hallgattam Leninről, aki egy jószágos bácsi volt, kunyhóban élt és gombát szedett a gyerekeknek. A problémák abból adódtak, hogy először is nem tudtam, hogy mi az, hogy piros könyv. Másodszor pedig nem értettem, hogy miért kellene nekem ezért szeretnem valakit... A családi emlékezet szerencsére más aspektusokat adott. A szüleim elmondták, hogy milyen világ volt a háború előtt. Paraszti származásúak voltak, a papám sorkatona volt a második világháborúban, és volt szovjet fogságban is. Sokat meséltek nekem az ötvenes évekről is. Nagypámát kuláknak minősítették és internálták a Hortobágyra huszonöt hold záhonyi föld miatt. 1956-ot átélték, de nem voltak aktív részesei. Mégis a forradalom mellett voltak, és sokat meséltek nekem erről. Emlékszem, apám tizenkét éves koromban egy nyaraláskor mesélte el először a fogságát. Összefoglalva: a családtagok és ismerősök mást mondtak, mint amit az iskolában hallottam. Megérintett a történetek nyomán a régi idők szele, az emlékezet... Apám és anyám vegyésztechnikusok... Nagypám tizenkét évig volt Záhony bírāja az első világháború után, de különösebben nem volt gazdag. Sok történet szólt a családunkról, az osztályidegenségről gyerekkoromban. Ezek éppúgy foglalkoztattak engem is, mint őket. Igazságtalannak inkább a Rákosi-rendszert mondták, a Kádár-rendszerről nem nagyon beszéltek. Édesapám belépett az MSZMP-be. Oktatott is, szemináriumokat tartott. Elvégezte a marxista egyetemet és a szakosítót is azért, hogy közben a tanulmányi szabadsága alatt a Balatonon a nyaralóját építhesse. Igazából szóltak neki, hogy lépjen be, de sohasem azonosult az egészszel. A mamám pártonkívüli maradt, vegyésztechnikusként dolgozott egészen a nyugdíjáig. (1-es interjú)

– *Éreztél-e ambivalenciát a szüleid párttagságában és a rendszerhez való viszonyukban? Voltak-e családi legendák, történetek, amiket meséltek neked?*

– Igen, kétségtelenül volt ambivalencia a gyakorlat és az elvek között. Ebből több konfliktus is származott gyerekkoromban. Anyám egyszer tényleg beteg volt és a kitűzött időpont előtt fél órával kiugrott az ágyból, gyorsan elpakolta a lakásban mindazokat a könyveket és tárgyakat (kis Mária-szobrot, feszületet), amikről úgy gondolta, hogy a beteglátogatónak nem szabad látnia. A beteglátogató nem is látta, arra azonban emlékszem, hogy ebből nagy veszekedés lett, mert a nagymamám nagyon mérges volt. Azt mondta, hogy ez borzasztó, így nem lehet élni, ma már nem élünk az ötvenes években. Ez a félelem fölösleges. A másik példa hozzám kapcsolódik: jártam hittanórára kisiskolás koromban, ami – úgy tudom – legális volt a templom falain belül. Szóval oda jártam és soha nem hangzott el olyasmi, hogy mit kell mondani, hol töltsd az estéimet, ha esetleg ez máshol szóba kerül, akkor ezt fel kell-e vállalni, vagy le kell-e tagadni. Erre vonatkozó instrukció a templomban soha nem hangzott el, az iskolában soha nem

kérdezték. Édesanyám azonban a lelkekre kötötte, hogy erről nem szabad beszélni senkinek... Igen, ez állandó ambivalencia volt és hozzátartozott nem csak az én, hanem az akkori gyerekek közül sokak szocializációjához. Sőt nem is kell ilyen messzire menni, mert a legelső élményem arról, hogy más az, ami a világban történik és más az, ahogyan ezt az úgynevezett közéletben, újságokban, rádióban, hivatalos ünnepeken megjelenik, és hogy a kettő között szakadék van, azt már az óvodában is éreztem. Amikor az anyáknapjára ünnepségek voltak, nov. 7., márc. 15., április 4. Azok az ünnepek, amelyek nem voltak politikai tartalmúak, illetve, amelyek nemzetiek voltak, általában nagyon oldott, rövid, kedélyes ünnepségek voltak, a többi pedig sokkal merevebb, feszélyezettebb, nem hangzott el semmi direkt dolog, de nagyon sok volt a háttérzöreje, a szülőök kényszerdedtsége, az óvónők idegessége, a szövegek, amelyeken nem lehetett változtatni... (10-es interjú)

– *Gyerekekkel éreztél-e valamilyen kettősséget a vallásosságod és a fennálló rezsim között?*

– Persze, ez az embernek a vérében volt, és otthon is tudatosították bennem a dolgot. Más az, amit a családban élünk meg, és más az, amit az embernek a társadalomban, az iskolában kellett megélnie. Ez a kettősség, azt hiszem, minden hívőnek, és nemcsak hívőnek a vérében benne volt, hogy mit, hol, kinek, mennyit mondjon el a saját dolgairól.

– *Elhangzottak-e vélemények arról a családban, hogy milyen rendszerben éltek?*

– Túl sok negatív kijelentés nem volt, mert egymásnak nem nagyon kellett magyarázkodnunk. Mindenki tudta, hogy mi van és láttuk a dolgokat... Nyilvánvaló, hogy egy-két kirívóbb politikai megnyilvánulást a családon belül is érzékenyebben éltünk meg, de ha az ember nem akart ideggyógyintézetbe kerülni, akkor nyilván bizonyos közömbösséggel élte meg a mindennapokat. (11-es interjú)

– Gyerekkoromban a szüleim még nem beszéltek olyasmiről, ami az embernek a szemét kinyitotta volna. Amire emlékszem, az első tudatos élményem az, hogy kommunistának éreztem magam, úgy tíz-tizenhárom éves koromban. A rádiót hallgatva és a tévét nézve azt hittem, hogy a világ legrosszabb embere Nixon.

– *Miért volt rossz ember Nixon, és kik voltak a jó-emberek?*

– Azért volt Nixon rossz ember, mert elfogadtam azt az ideológiát, amit az iskola, a rádió és a tévé közvetített számomra: hogy a mi világunk, ez a keleti blokk a jövőt építi, és jót akar, és ebben csak gátolnak minket az imperialisták. Akkor volt a vietnami háború, meg a kisebb válságok, és mindezt úgy festették le nekünk, hogy az amerikaiak az okozói az egésznek. Egy gyerek elfogadja azt, amit hall, ha nincsenek más információi. (7-es interjú)

– *Voltak-e a családban legendák, történetek korábbi időszakokból?*

– Híres legendák nem voltak.. Tőlünk is volt, amit elvettek, de soha nem gondoltuk, hogy a rendszer vett volna el tőlünk valamit. Tehát például a dédnagyapám felajánlotta a földjét a tsz-nek, de olyan körülmények közt, ami igazából vérlázítóan is tekinthető. Ennek ellenére a családban semmilyen maradandó nyomot nem hagyott a dolog, sőt a nagymamám kimondottan pozitívan értékelte ezt a rendszert annak ellenére, hogy elvették a földjét. Szóval érintett volt a család, de mégsem születtek ilyen legendák. Inkább az maradt meg az egészből, hogy az a családi viszálykodás eredménye volt, nem pedig az, hogy az állam elvette. A kettő együtt adta ki végül is a dolgot.

– *Párttagok voltak-e a szüleid?*

– Igen, mind a ketten az MSZMP tagjai voltak. Az anyám Jászberényben alapszervezeti titkár volt, aztán később függetlenített párttitkár is lett a munkahelyén. Ily módon a régi rendnek „fontos” tagja volt. Gyerekkoromban a szüleim kimondottan lojálisak voltak az állam irányában, s ezeket az értékeket is közvetítették felénk. Anyám azt látta progresszívnek, ha benne van ezekben a szervezetekben, és amit tud, javít. Ez a lojalitás az egész családra jellemző volt... Volt a családban olyan is, aki kifejezetten törekvő volt, de általában nem ez volt a jellemző. Inkább az együttélés volt a meghatározó azokkal az adottságokkal, amelyekben voltak, s amelyekben meg tudtak élni. Nem akartak többet, de kevesebbet se, nagyjából volt valamilyen elégedettség bennük, ami tradíció is volt. A nagyszüleim az 1945 utáni rendszerváltást pozití-

van élték meg, annak ellenére, hogy elvesztették a földjüket, a vegyeskereskedésüket. De ez nem rázta meg őket, az új szituációban előlről kezdték a dolgokat...

– *Említette a szemléletváltást a gimnázium-egyetem határán. Milyen volt az előző szemlélet és mi lett belőle aztán?*

– Ez később történt, az egyetemen. Az előzőnek az volt a lényege, hogy rendszerhű voltam. Gondolkodásomat és politikai hovatartozásomat tekintve is. Azt gondoltam, hogy annak a rendszernek a keretein belül kell minél jobban megoldani a problémákat. Fel sem merült bennem a rendszerváltás, sem elméletileg, sem gyakorlatilag. Aki elutasította a rendszert, azt inkább anarchistának láttam akkoriban. Ez még az egyetem első időszakára is jellemző volt. Az Építészkarra kerültem, tizennyolc évesen. Az egyetemi évek második fele volt az, amikor már láttam, hogy csőd ez az egész... Bizonyos a csatornák, mint például a KISZ, nem működtek, pedig arra lettek kitalálva. Az emberek nem tartották fontosnak, hogy ennek valamilyen értelme, hatása és ereje legyen. Inkább egyre fokozódó mértékű ellenállást váltottak ki. Ez elgondolkodtatott. A nyolcvanas évek közepén pedig már lehetett látni, hogy ez az egész rendszer bizonytalan. *(12-es interjú)*

– *Van-e még valami, amit esetleg fontosnak tartasz a családi szálakból?*

– Ami az életpályámra meghatározó hatással volt? Még egy családot meg kell említenem. Édesanyám Ináncson született. Itt élt egy idős házaspár – sajnos a bácsi már meghalt –, akik pótszülei voltak az édesanyámnak. Hozzájuk később is rendszeresen visszajártunk. A falusi hányattatásokról, az 1950-es évek-beli dolgokról tőlük hallottam először, mint tanúktól. A bácsinak a tsz-szervezések idején a saját pincéjében verték le a veséjét. Ezt úgy mondta el, mint egy egyszerű történetet. Tudod milyen az, amikor valaki „meséli”, hogy ez meg az megtörtént vele, s amikor az ember magában végiggondolja a hallottakat, akkor jön rá, hogy valójában milyen kemény dolgok is ezek. *(14-es interjú)*

– Olyan családból származom, ahol nagyon ellentétes értékek találkoztak egymással. A mamám gépirónő volt, és a szakszervezeti mozgalomban dolgozott. Alapvetően az 1989 előtti rendszer híve és támogatója volt felvállaltan. A papám lakatos volt, egy nagy állami vállalatnál dolgozó rendes, igazi munkás. Felvállaltan és nyíltan ellenzője volt az 1989 előtti rendszernek, gyakorló, vallásos római katolikus, az akkori terminológiával élve klerikalista és reakciós volt. De ezt az apu meg az anyu nagyon jól össze tudta illeszteni, mert olyan személyes kapcsolat fűzte össze őket, hogy ezen – talán ennél nem is lehetett volna nagyobb ideológiai ellentét vagy különbség köztük – át tudtak lépni és együtt tudtak élni vele. A mamám MSZMP-tag volt, de nem volt különösebben iskolázott. Úgy gondolta, hogy ez a rendszer jó. Arra csak az utóbbi években jöttem rá, hogy ez összefügghet azzal, hogy az anyukám felfelé mobil: a nagymamám először cseléd volt, aztán a nagypapámmal együtt téglagyári munkások lettek. Ehhez képest irodai munkát végezni, civilizált körülmények között dolgozni előrelépést jelentett. Ráadásul az anyunak mindig magas beosztású főnökei voltak, sok szempontból ezekből a szocialista összekötöttesekből is részesülni tudott. Az apukám pedig lefelé mobil volt: a szüleinek fűszerüzletük volt, amit államosítottak. Tönkretették a családjuk egzisztenciáját. Azt is mondhatni talán, hogy a nagyapám ebbe halt bele, a nagymamám pedig segédmunkás lett. Aztán az apuból is munkás lett. Talán ezzel is magyarázható az, hogy a szüleim ennyire ellentétesen élték meg ezt a rendszert. Ebből következően el kellett dönteniük, hogy az öcsémet meg engem hogyan fognak nevelni. Úgy döntöttek, hogy miután a hivatalos ideológiát, az anyu-féle értékeket úgyszólván az iskolán, a tévén, a társadalmi szervezeteken keresztül a környezet, mi katolikus nevelést kapunk. *(8-as interjú)*

Mint az a fenti idézetekből is kitűnik a családi hagyomány, a háttér, a származás és a legendák minden interjúalanyomnál fontos tényezőnek számítanak: olyan miliőben nevelődtek, ahol az ezek iránti érdeklődés, a családi gyökerek felkutatása értéknek számított, s melyek ismeretében lehetőségük volt egyrészt a hallottak átgondolására és átértelmezésére, másrészt saját értékeik újrafogalmazására is.

Az iskolák

Az 1970-es és az 1980-as évek általános és középiskolái jelentik azt a közeget, ahol a fent körülírt családi háttérű gyerekek találkozhattak, kialakíthatták kapcsolataikat, „hálózatukat”, barátságait, és megszerezték első tapasztalataikat az intézményi keretokról. Ebben az értelemben az iskolák mindenképpen azt az integrációs keretet jelentették, amely egyrészt lehetőséget adott az informális szakmai kapcsolatok kiépítésére, másrészt feltételekhez szabva biztosította a jogosítványok és címek megszerzéséhez vezető utat.

Ugyanakkor a nyolcvanas évekre az intézményes keretek az oktatás tartalmi hiányosságai miatt már nyilvánvalóvá tették, hogy önmagukban nem látják el egyértelműen a tényleges tudás megszerzhetőségének feladatát, kereteik egyre inkább a formális jogosítványok megadásáról szóltak. Mégis ezek a jogosítványok jelentették a belépőt az értelmiségivé válás útján, miközben a kulturális tőke megszerzésének egyértelmű garanciáit nem tudták biztosítani, azokhoz sok esetben az informális kapcsolatok, a „hálózat” révén, egyéb, alternatív szerveződési kereteken belül jutottak hozzá a fiatalok több-kevesebb sikerrel. A keretek és az értékek szétválásának csakúgy nem volt nyilvánossága, mint ahogy az egyes oktatási intézmények közötti színvonalkülönbségeknek sem. A mindennapi élet szintjén tudott dolgok informális „hálózatában” élték meg a fiatalok tinédzserkori lázadásait. Éppen ezért ideálképzéseik, a másság iránti fogékonyságuk gyakran informális csatornákon indította el őket a felnőtté válás útján.

Ezek a fiatalok családi háttérükből adódóan is kettős indíttatásúak: egyrészt a már említett felemelkedés, a jogosítványok megszerzése inspirálja őket, másrészt tinédzserkori ideálképzéseik és elutasításos választásaik többnyire összekapcsolódnak a hatalom, az intézmények értelmezési kényszerével, és ez a magyarországi kétpólusú hatalmi struktúrában szinte automatikusan jelenti egyúttal azt is, hogy tételezzék a maguk számára az uralkodó párthoz, az ifjúsági szervezethez, és az ahhoz csatolt intézményi keretekhez való viszonyukat. Ugyanakkor a „tényleges tudás” megszerzésének, a felemelkedés lehetőségének tartalmi kritériumait egyre nyilvánvalóbban kevésbé biztosítják számukra ezek az intézményi keretek, tartalmilag egyre kevésbé felelnek meg a mobilitási elvárásoknak.

Eközben mind az intézményi kereteken belül mind azokon kívül megjelennek az ifjúsági szubkultúrákra utaló jelek mind az öltözködésben, mind a zenei ízlésben vagy a magatartásmintákban.

– 1966-ban kerültem általános iskolába, és valamilyen sokadik érzéktől vezérelve a szüleim nem a körzetileg illetékes általános iskolába írtak be, hanem a Belvárosba, a Deák Téri Általános Iskolába, ami közel esett az apám munkahelyéhez. Ennek sok előnye volt. Az egyik az, hogy itt egy kísérleti angol tagozat indult – akkoriban még szokatlan módon –, tehát az általános iskola harmadik osztályától tanultam angol nyelven heti hét-nyolc órában, ha jól emlékszem. Máig nem tudom, hogy ez megfontolás eredménye volt-e a szüleim részéről, vagy egy praktikus ötlet, hogy minden nap a világ végéről utaztunk a Belvárosba, ami akkoriban még ötven percet vett igénybe. Ahogy mondani szokta a fáma: a műveltségem alapjait a 81-es buszon szereztem. Reggel és este a negyven-ötven perces utazások alatt olvastam: magyar szépirodal-

mat, Mándyt, Moldovát, Fejes Endrét, és ami a kezembe akadt. Gyakorlatilag mindent. Beíratásomnak érdekes következményei is voltak. Egyrészt egy külvárosi, utóbb már slumosodott közezből származó fiatal ember bekerült egy belvárosi, jó hírű és valóban színvonalas, elit általános iskolába, ahol egészen más társadalmi összetételű és háttérű osztálytársak vettek körül. Nem mondom, hogy éles frontvonalak húzódtak – persze ezeket utólag racionalizálja az ember –, ott és akkor ez nem vezetett konfrontációhoz. Viszont rányitotta a szemem egy addig általam nem ismert olyan társadalmi közege, amely a hatvanas években tulajdonképpen az akkori magyar viszonyok között viszonylag jó életvitelt élt. Arra gondolok, hogy belvárosi fogorvosok, nőgyógyászok, újságírók, kvalifikált értelmiségiek gyerekeivel jártam együtt, és voltak barátkozások, eljutottam lakásokba, láttam belseket, régi tárgyakat, egy csomó érdekes dolgot, ami teljesen kívül esett azon a József Attila lakótelepi közegen, amit nekem egyébként minden nap meg kellett élnem... A gimnázium kérdése a bonyolultabb esetek közé tartozik... A gimnázium valamelyest reprodukálta ugyanazt a közeget, mint az általános iskola, de már egy kicsit oldottabb volt. Sokkal heterogénebb társadalmi összetételű volt az osztályunk, mint az általános iskolában. Sokkal kevésbé volt domináns ez a bizonyos belvárosi réteg. Itt a nyolcadik kerülettől Törökbálintig terjedt a skála, de azért még mindig felülreprezentált volt benne a belvárosi értelmiségi közeg. Érdekes módon itt is kialakult az a hat-nyolc-tíz ember, akik együtt járkáltak ide-oda, összetartottak, informális csoportot alkottak az osztályon belül. Kialakult egy koherens csoport, amelyik különböző hátterekkel rendelkező emberekből állt, koedukáltan. Ez egy baráti közösség volt, és egy teljesítményorientált csoport is egyúttal. Ez azt jelenti, hogy egy olyan közeget alakítottunk ki, amelyben a tudás volt a sikk. Itt már jóval szakosodottabb volt a dolog, mert már mindenki sejtette, hogy merre szeretne továbbmenni. De azért persze jártunk szombatoként szórakozni, elkezdtünk lányok után szaladgálni, elkezdtünk be-berúgni. Alapvetően azonban az az érték tartotta magát, hogy valamit jól kell tudni, valamiben otthon kell lenni, valamiben többet kell tudni a töbzsanyagnál. A teljesítmény tehát a szellemi teljesítményre vonatkozott, úgyhogy akár a tanárnál is többet lehet tudni, vagy utána nézni valaminek, olvasni, filmeket nézni vagy stúdiómozikba járni. Jártunk a 25. színházba tizenhat évesen, Cseh Tamásra, aki akkoriban még nem volt felkapott. Sok, a hetvenes évek közepén avantgarde-nak számító dologba belekaptunk, amiket ez a csoport magasra értékelt. Könyveket adtunk egymás kezébe, filmekre cipeltük el egymást, valahogy tudatosan készültünk egy értelmiségi életformára azon felül, hogy persze emellett mindenféle tinédzserkori lázadáson és betegségen átmentünk, belekóstoltunk egy csomó olyan dologba, amin szükségszerű, hogy átessen az ember.

– *Hogyan öltözködtetek? Milyen alternatív kultúrákhoz kapcsolódtok (vagy nem) ez a fajta viselkedés?*

– Igen, a kultúra meg az öltözködés ebben az életkorban nagyon szorosan összefüggnek. Egy farmernadrág, vagy egy jó farmerdzseki, egy jó skárpi az fantasztikusan menő dolog volt. Egyrészt ez a csoport-hovatartozás jegye és jele volt, másrészt tagadhatatlanul egy ellenkulturális töltetet hordozott, illetve a lázadásnak is egyfajta jelképe, szimbóluma volt. Tulajdonképpen a hetvenes évek közepén azzal a hat-nyolc-tíz éves késéssel, mi valamiféle poszt-hippiánus magatartást testesítettünk meg, ami elég hülyén hangzik, mert ez akkor már rég lecsengett Nyugat-Európában, de mi erről vajmi keveset tudtunk. Szakadt farmer, térdig érő flaneling, hosszú haj, farmerdzseki, bőrkabáttra még nem futotta, hasított bőr cipő, de elment a csizma is meg a kohászbakancs. Nagyon nem szeretttünk köpenyt hordani, aztán bejött a kalap, bejött a hátizsák, szóval hülyítettük egymást mindenféle dologgal, természetesen ebben élen jártam. Azt hiszem, a kalapot én hoztam be az osztályba. A kultúráról meg a zenéről: akkoriban kezdett beszívároggni a hetvenes évek pszichedelikus rockja, gondolok itt elsősorban a Pink Floydra, a Yesre, a Black Sabbath-ra, ami nem pszichedelikus rock, de ezek a zenék mentek. Ezek a hetvenes évek progresszív zenéi voltak, nagyon magasra értékelve ebben a közegben. Irodalmilag pedig valamilyen rejtélyes nosztalgia folytán a beat-nemzedéket olvastuk, Kerouacket, az Üvöltést, a Zabhegyezőt és az amerikai háborúsregényeket. Gyakorlatilag mindent, ami elérhető volt Nyugatról. Én kitartottam akkor is a magyar irodalom mellett, már úgy értem, hogy is, tehát azt is olvastam a fentiek mellett. Rengeteg Fejest, Mándyt, de volt abban Csúrka István is, volt abban kortárs magyar irodalom is... Szívesen olvastam a kifejezetten kortárs magyar irodalmat, az

akkor már szárnyukat bontogató fiatal írókat: Esterházyt, Spirót, bár lehet, hogy ez már az egyetem idején volt. Ekkor volt a nagy Kafka-korszak, az egzisztencializmus, Sartre, Camus, lehetőleg a minél világfájdalmasabb dolgok. Ekkortájt kezdtek megjelenni nagyobb dózisokban, nyolc-tíz-tizenöt éves késéssel az igazán fontos huszadik századi szerzők magyarul. Én hoztam be Jancsót az osztályba. Eljártunk az akkor még magyar filmek mozijának számító Bányászba, rengetegszer láttuk a Szelíd motorosokat. Valami furcsa, ellenkulturális, a hatvanas évek Amerikája iránti megmagyarázhatatlan nosztalgia élt bennünk, és ezek formálták ezeket a külsődleges értékeket, és az olvasmányélményeinket. Ez a nyolc-tíz ember mindeneképpen, de tágabb értelemben az osztály is ebben a gondolatkörben mozgott. Akkoriban tele voltunk – megint csak a hatvanas évek hangulatát idéző – én már nem tudom hogy honnan származó, kommunisztikus elképzelésekkel: hogy együtt maradjunk, együtt éljünk, ne alapsunk családot, költözzünk össze. A csövesekhez vajmi kevés közünk volt, hiszen társadalmi helyzetünkől adódón – ekkor még csak felmerülni kezdett a csövesesség Magyarországon – nem tartoztunk közéjük. Maximum műcsövesek lehettünk, hiszen rendezett családi háttérrel rendelkezünk, ez csak külsőségekben jelentkezett. De tagadhatatlanul szimpatizáltunk ezzel a közeggel. Lejártunk a Bathyányra, a Moszkva térre, megnézni ezeket az arcokat, és tagadhatatlanul tetszett az a fajta szabadság, amit képviseltek, vagy képviselni akartak ezek az emberek. De tartalmilag nem sok közünk volt a dologhoz. A másik a KISZ. Akkoriban a KISZ halódóban volt. Azt hiszem, a mi gimnáziumi időnkre esett az az átalakulás a KISZ-en belül, amikor az egy osztály egy alapszerv szisztémát megváltoztatták, vagy meg akarták változtatni, erre nem emlékszem. De tökéletesen periférikus jelenség volt az Eötvös gimnáziumban a KISZ. Gyakorlatilag se beleszólása, se hatalma, se ereje nem volt, egyszerűen nem foglalkoztunk vele. Mindenki belépett persze, mert az kellett a továbbtanuláshoz, de gyakorlatilag semmiféle mozgalmi élet nem folyt. A KISZ fennhatósága alá egyetlen egy dolog tartozott: ha két-három hétenként volt egy diszkó, akkor azt a KISZ égisze alatt szervezték... Az ellenzéki-ségről annyit, hogy tulajdonképpen már itt valamiféle mítikus ködökbe veszve, rejtett csatornákon keresztül felbukkantak nevek irodalmak. Az egyik osztálytársam módszeresen filozófia szakra készült, és volt egy idősebb barátja meg egy laza ismeretségi köre idősebb, húsz-huszonkét éves emberekből, és ő hozott onnan dolgokat. Utólag lehet tudni, hogy a 73-as párthatározat a Lukács-iskola ellen akkor egy nagy fordulat volt a magyar szellemtörténetben. Szóval a Mari Heller-cikkeket hozott, Márkus írásokat, Fehér Ferencet, valamint sokszorosított Garaduy-szövegre emlékszem. Ezek 1973 előtt még legálisan jelentek meg itt-ott. Tehát már volt egy stich-je annak, hogy nem igazán jó az, ami van. Ezt egy varázsgömbbe rejtve tették elénk, és valahogy volt egy misztikus töltete az egésznek, hogy „itt van valami más, meg mozgás, de erről nem nagyon szabad beszélni”. Ezek konspiratív jellegű dolgok voltak, komolyabb politikai felhang vagy töltet nélkül. (6-os interjú)

– A Radnóti viszont egy baromira politizáló intézmény volt. Egyrészt rekrutációját tekintve egyértelműen értelmiségi gettó-intézmény volt, információgazdag, jól tájékozott közeg, ahol a C-újság lapozgatása nem keltett feltűnést, hiszen minden második gyerek szüleinek járt. Másrészt – ami később derült ki – volt az intézménynek egy nagyon markáns urbánus színezete is: alapvetően nagyvárosi, többedik generációs gyerekek jártak a gimnáziumba. A tablókön Berend T. Ivántól Haraszi Miklósig egy csomóan megtalálhatók voltak, ide jártak. Ez tudott volt számunkra. Egyértelmű volt továbbá, hogy ez a Berend T. Iván-féle technokrata, professionalista vonal politikai toleranciát élvezett a körünkben, és az iskola egész légtöme lehetőséget tette bármilyen fajta vélemény megjelenését. Éppen ezért itt például – érdekes módon – tovább tartott a baloldaliság, mint másutt. De maoisták azért nem voltunk. Inkább egy szociáldemokrata, polgári radikális vonalba tartozónak tartottam magamat. Érdekes volt, hogy az iskola KISZ-szervezete is ehhez a miliőhöz definiálta magát. (2-es interjú)

– Az iskola polgári hagyományokkal rendelkező gimnázium volt, az ország egyik első gimnáziuma, amelyik meg tudott őrizni a proletárdiktatúra ellenére is egyfajta polgári szemléletet. Avval a tíz munkásszármazása alapján bekerült gyerekekkel is demokratikus viszonyban voltunk. Lehetett tudni, hogy ki kivel beszél és mi nem köptük be a másikat: hogy „na, te is oroszgyűlölő vagy”. A gimnáziumban ez volt az az

időszak, amikor megalapítottam a sci-fi klubbon belül egy szekciót: a progresszív zenebarátok klubját. Voltak politikai jellegű dolgok is, amiket azért egy csomó tanár – akit szeretett, kedvelt – fedezett. Érdekes módon akkoriban nem írtam semmi regényt, hanem inkább rajzoltam és verseket írtam. A hatásom abban állt a gimnáziumban, hogy mint a magnóklub vezetője hoztam a lemezeket, s ha el tudtuk csenni az iskola lemezzátszóját, akkor azon hallgattuk a legjobb minőségű lemezeket, csak hogy zenét halljunk végre. Deep Purple, Uriah Heep, Slade, Alice Cooper, Fokusz, Led Zeppelin, Pink Floyd, Genesis, körülbelül ezeket hallgattuk. Aztán volt egy dzsessz-irányú érdeklődésünk is, de bennem ez csak a hadsereg alatt jelent meg... Ez az a korszak, amikor már a rendőrök nem vágják le a hosszú hajadat, nem visznek be azért, mert farmernadrágod van, de az osztályfőnököd még megmondja, hogy vágd rövide a hajad, és hogy az amerikai imperializmus bérence az, aki farmernadrágot hord. Ennek ellenére mégis farmerben járnak az emberek. Természetesen munkaruhában és szakállról, bajuszról szó sem lehet. Azt a lányt, akit megdugnak, élből kirúgják, ha nő a hasa, ez egy ilyen évjárat volt. Két fő daczilág volt ekkor, az egyik a progresszívek világa, akik nem a diszkókat kedvelték, hanem valamilyen elvont zenét, ezek mindig csónadrágban voltak, a másik pedig a diszkómajmok világa volt, akik svéd-zsebes Lé nadrágokban (trapéz nadrágok) jártak. Bőrruha-viselet még nem nagyon volt abban az időben. Kialakult még a toplák viselet, ami a kockás ingből állt, amit feltétlenül a nadrágon kívül kellett hordani. Mi ezekkel nem tartottunk kapcsolatot, ez egy harmadik szféra volt. Ebből lett később a Beatrice öltözet, ami kiegészült a bőrzakóval. Érdekes volt a Piramis slágerzenekar, akik először kezdtek el bőrruhákat viselni. De hát ez persze iszonyatosan idegesített minket, igazi zenebarátokat. Később a csöves nadrágot már azért nem hordtuk, hogy nehogy a Piramis-kedvelőkkel összetévessenek minket. Mert azért a piramisosoknak is volt legalább annyi ízlésük, hogy mégse diszkószerelemben járjanak. Ennyiben volt egy nyitás a köz-zene és elvontabb zenék között, amit a Piramis képviselt, de hát ez egy vérlázító csapat volt. Ez volt az az időszak, amikor digóztak a lányok... A nők nem arabul tanultak – szemben a mai időkkel –, hanem olaszul. Az, hogy valaki tud angolul, németül – hát istenem. Na de a külvárosban is tanulták a presszós nők az olasz nyelv alapfőfeltételeit. Ez így volt szerintem a nyolcvanas évek közepéig. Jöttek ezek a strand-boyok Itáliából. Voltak gimnazista lányok, akik digóztak, de úgy általában a lányoknak valami másfajta viselkedési lehetőségük sokkal szűkebb sávon volt, mint a fiúknak... Én Mini-rajongó voltam, illetve az Omegától mentem át a Minibe. Úgy a gimnázium közepén. Az osztályunk nagyon jó volt, mert ott egyetlen Piramis-kedvelő sem volt. Elvont magyar együttesről abban az időben nem nagyon lehetett tudni, akikről lehetett tudni, azokat vagy jól megverték vagy emigrálásra kényszerítették. Lehetett tudni, hogy a Syrius már nem létezik, hogy volt valaha valami Kex nevű együttes egy-két fellépéssel – ezeket a lemezeket utólag adták ki, több év késéssel –, magyar együttesek tulajdonképpen nem voltak ilyen szempontból a homlokterünkben. Mindenki inkább a külkapcsolatai révén nyugatról próbálta beszerezni azokat a jó lemezeket, amelyeket egyébként csak a neppurektől lehetett megvenni a Nemzeti Múzeummal szemközt a Kodály hanglemezbolt előtt a kapualjban. Ezek a gimnazisták nem mentek annyira koncertekre, mint a maiak. Többet káromkodtak, többet cigarettáztak, többet piáltak, mint a maiak. Nem öltöztek olyan változatosan sem. Volt bennünk egyfajta dac ezzel kapcsolatban, hogy én most valamire reagálni kívánok az öltözetemmel: ez ma sokkal szabadabb. Ma lehetsz popper, skinhead, new wave-es. Abban az időben azt kellett mutatni, hogy én most elvont vagyok, piramisos vagy teljesen diszkó. A koncertekre menés több okból sem volt annyira intenzív, mint ma. Még nem léteztek olyan együttesek, mint a Beatrice, a Bizottság, a VHK, de már nem volt a sok nagy, a Metro, az Omega. Abban az időben ez olyan pocsolavíz-szerű dolog volt. (5-ös interjú)

– *Hogyan álltatok a beat-irodalommal, a csövesekkel?*

– Ezt az iskolán belüli kisebbség nagyon szerette. Az is előfordult, hogy megtanultunk vers-részleteket Ginsberg-től. Volt, amikor azt követeltük, hogy az órán is ilyeneket tanuljunk. Persze a tanárnak, aki latin orientáltságú volt, ez szentségsértésnek számított, főleg amikor bele is nézett a versekbe. Pedig úgy emlékszem, hogy a fordításokból egy csomó mindent ki is húztak. Volt egy pár ember, aki írt is verseket, azokat is megbeszéltük néha egymás közt, de ez nem volt jellemző. Volt még a mozi, ott is főleg azokat a filmeket

szerettük, amelyek nem a kommersz amerikai vagy az akkoriban divatos magyar filmek voltak, hanem az úgynevezett művészfilmeket néztük. Arra például emlékszem, hogy a Nagyítást elsős koromban láttam.

– *Milyen volt az iskola légköre?*

– Összevetve más gimnáziumokkal a miénk nagyon szigorú volt. Ennek egyik jellemzője a köpenyviselési kényszer volt: nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy mindenkin legyen köpeny, de nem volt begombolva. Ha meg nem volt köpenye, akkor hazaküldték érte. Ugyanez volt a késékekkel kapcsolatban is a helyzet. Vagy például kiraktam egyszer egy plakátot az iskolai falújságra, ami valamilyen külső rendezvényről szólt. Leszúrtak, mert nem vittem oda az igazgatóhelyetteshez, hogy lepecsételje, hogy kirakható az a plakát. Ezek a dolgok mind azt sugallták, hogy ne érezzem magam olyan jól az iskolában. A stílus eléggé autoriter volt. Nem partnerként kezeltek minket, hanem poroszosan. Kikérdezték az anyagot, feleltettek, interaktív kommunikáció nem volt. A tanár mindig csak azt mondta el az órán, amit el kellett mondania. Nagyon kevés olyan tanárunk volt, akit igazán szerettek az emberek.

– *Voltak-e saját kezdeményezéseitek arra, hogy ezt az autoriter rendszert megváltoztassátok?*

– Nem. Pusztán úgy akartunk ezen lazítani, hogy egymás közt akartunk másképp élni, ami az iskolán kívüli tevékenységünkben nyilvánult meg. Ott bent valahogy senkiben nem merült fel, hogy ezt meg lehetne változtatni. Mint ahogy nagyban a társadalomban is ez történt: senki nem gondolta akkoriban, hogy ez a rendszer nem tart örökké, és az egyszerű emberek nem gondoltak arra, hogy ezen lehetne változtatni. (7-es interjú)

– A gimnázium megdöbbentő találkozás volt avval, hogy megint vissza kellett térni a szabályok és az előírt tananyag közé, ahol megint mindennek megvolt a maga ideje és a maga rendje. Érdekes módon itt egy olyan kettősség volt, hogy itt nem erőltették annyira az ünnepeket, a mozgalmi munkát és a KISZ-tag-ságot. Mindenki elég nagy szabadságot kapott arra, hogy magánemberként úgy döntsön, ahogy dönt, azt csináljon, amit akar. De volt a tananyag, és abból nem volt kitérítés. Nagyon kevés volt a gimnáziumban azoknak a tanároknak a száma, akik ehhez képest mást akartak... Az osztály légköre nagyon fagyos volt, az osztályfőnökiünket első pillanatról kezdve ellenszenvvel szemléltük, ez volt az osztály közös vonatkoztatási pontja. Az osztály bújócskát játszott, nem akarták feltárni az érzéseiket, érdeklődésüket, valahogy arra törekedtek az emberek, hogy különösebb botrányok nélkül viseljük el egymást, és mindenki haladjon a maga útján... A gimnázium elején újra egyházi közösségbe jártam, Gyökössy Endre ifjúsági csoportjába. Ez két-két és fél évig tartott. Szerettem oda járni. Ehhez az időszakhoz kötöm azt, amikor felfedeztem a Bibliát, mert korábban erről nem sok szó esett. Hogy az micsoda, mi van benne, mi mit jelent. Például Bandi bácsi végig vette a János evangéliumát, ami a legkedvesebb evangéliumom. (10-es interjú)

– Sajnos a kommunista rendszernek az egyik nagy negatívuma volt, hogy az ifjúságot teljesen magának akarta lefoglalni. Azokat a papokat, akik ifjúsági munkával foglalkoztak rendszeresen zaklatta, egészen a hetvenes évek közepéig be is börtönözte őket, tehát itt mondjuk nagy ifjúsági életről annak idején nem lehetett szó. A vallásos ifjúsági csoportosulás bűnnek számított abban az időben. Ha a pap nem akarta azt, hogy hetente házkutatást tartsanak nála, és beidézze a rendőrségre, akkor csak fű alatt foglalkozhatott a fiatalokkal. Nagy, komoly ifjúsági életről egyáltalán nem lehetett szó. A vallásykorlás meglehetősen egyéni volt, ami lehetőség volt, azt használta ki az ember...

– *Ezt hogyan élted te meg akkoriban, hogy te valami ennyire tiltott dolgot műveltél?*

– Egyrészt biztos, hogy az ember nagyon egyedül maradt. Ez nem volt jó, hogy nagyon egyedül maradt a saját gondolataival, a saját érzéseivel. Nem volt támaszom abban sem, hogy a hitemben megerősödjek. Sokkal könnyebben tudta volna az ember ideológiailag is megélni az életét, ha másokon keresztül megerősödhet, és szembesülhet esetleges téves elgondolásaival. De hát ez nem adódott, ez volt a negatív oldala a dolgoknak. Pozitív pedig az, hogy ez valahogy adott egy tartást. Tudatában voltam mindvégig annak, hogy ez az út helyes. Hülyén hangzik, de szinte prófétai, vagy apostoli szerepet tölt be a magyar társadalomban az, aki annak ellenére, hogy kisdéd nyáj is vagyunk, ahogy Jézus fogalmaz, de mégiscsak a kovász szerepét igyekszik betölteni. A hivatásválasztásban azért ez is az egyik mozaikkocka közé tartozik, hogy igenis, hogy

csak azért is vállal az ember ilyesmit, hogy az embereket elvezesse az igazságra, és valahogy segítse őket – a mai napig is életemnek az egyik fontos szempontja –, hogy segítsem őket az Istenhez vezető úton... Az iskolában ezek a kérdések fel sem merültek, és elő sem kerültek. Voltak olyan témák, mint a vallás, az tabunak számított. Nem nagyon lehetett ilyesmiről beszélni, és a tanárok nagy része is teljes agyimosáson vett részt. Akik pedig az azt megelőző társadalomban nőttek fel, azok erről a témáról hallgattak. Akár mert a saját állásukat féltették, akár mert az élet hozta úgy, hogy idegen volt számukra ez a téma. (11-es interjú)

– *Milyen volt a gimnáziumod?*

– Jó volt. Renitens osztályba jártam. Egy csöves osztályba. Az nagyon fontos volt nekem. Megtudtam, hogy lehet ellenállni bizonyos dolgoknak, s bár ez félelmekkel jár meg retorziókkal, de érdemes. A gimnáziumi drillnek, hülyeségnek, az igazgatónőnek. Másképp öltözködünk, ittunk, hétfégenként jól berúgtunk. Kockás kítűrt inget, alföldi cipőt, farmert és szimatszatyrot hordtunk. Harsányak voltunk. Az osztály fele csöves volt. Az védett minket, hogy nagyon jók voltunk a szakmai tárgyakból. Jó matekosok és jó magyarosok voltak közöttünk. Mindenfélét nyertünk: gimnáziumi vetélkedőket, OKTV-t.

– *Beat-irodalmat olvastatok?*

– Igen, de nem ez volt a divat. Hanem a klasszikus volt divatos. Nem Salingert olvastunk és nem Ginsberget, hanem Dosztojevskijt. Sokat. Hobót azt hallgattunk persze, meg Minit.

– *Nyugati irodalmat?*

– Inkább zenét. Bár a zenében nem voltam igazán otthon, mert nem volt lemezjátszóm, de azért ragadt rám valami, rock és főleg dzsessz... KISZ-tag voltam, második koromtól már nem jártam KISZ-gyűlésekre. Ez hozzátartozott a renitensségünkhöz... Harmadik végén elmentem Szegedre a FEB-táborba. Ott nagyon jó tanáraink voltak. Az a lány és a férje, akiktől a legtöbbet tanultam magyar irodalomból meg történelemből, szóval ők ma is a legjobb barátaim. Akkor egy az egyben megbeszéltük, hogy miről van itt szó. Rengeteg könyvet cipeltünk haza, akkor olvastam Bill Lomax könyvét, s onnantól már teljesen biztosan láttam, hogy itt mi van. Aztán felvételiztem Szegedre, éppen azért, hogy együtt lehessenek ezekkel az emberekkel, magyar-történelem szakra, s mindenkit felvettek abból az egész társaságból, akikkel a felvételi előkészítőre jártunk tízen-valahányan. Ez 1982-ben volt. (15-ös interjú)

Mint az köztudott, a kortárscsoportok és az öltözködésbeli, zenei protesztok mellett a tanárokhöz való viszony, a tanári magatartásminták is fontos szerepet töltenek be a tinédzserkori identitás keresésekor. A hetvenes-nyolcvanas évek iskoláiban elkülönül két tanártípus-kép a hatalomhoz, a tabukhoz való viszony kontextusában: a hatalmat képviselő, visszatetszést keltő, lojális tanár; és a kételkedést, az önálló vagy a hatalommal szembeni gondolkodást képviselő tanár típusa, aki személyes kvalitásaival és nevelési elveivel is nagy hatást gyakorol a fiatalokra.

– *Ha azt mondják neked, hogy iskola, mi jut róla először az eszedbe?*

– A tanár, a jó és a rossz tanárok jutnak először az eszembe. Többségben voltak a rossz tanárok, és az unalmas órák. Nagyon kevés olyan óra volt, ami lekötötte az embert. Nem tárgy szerinti, hanem tanár szerinti órák voltak azok, amelyek lekötöttek. Voltak olyan tanárok, akik nagyon színesen tudtak előadni, nagyon sokszintű dolgot tudtak hozni az órára. Például a matematikát soha nem szerettem, de a matematika tanárunk a gimnáziumban mégis olyan volt, aki lekötötte az embert. Ugyanilyen volt a teológián a jog tanárunk, aki szintén úgy tudott beszélni a jogról, hogy az ember kénytelen volt odafigyelni... (A gimnáziumban) történelemből szerencsésebbek voltunk, mert ott az osztályfőnök lett a történelem tanár, aki akkor jött az egyetemről, és hozta magával azt a lendületet, amit egy egyetemista képvisel. Hozta magával azt az értékrendet is, szellemiséget és kultúrát, azt a kicsit talán másképp gondolkodást is. Természetesen neki is a hivatalos anyagot kellett leadnia, de valahogy mindig megmutatta, valahogy mindig tudta érzékeltetni azt, hogy ő ezekről a dolgokról másképp gondolkodik, illetve jelezte azt, hogy ő ezt is olvasta, meg azt is

olvasta, és ránk bízta azt, hogy döntsük el, hogy mostan mi az igazság. Ez nagyon jó volt, úgyhogy a történelmi ismeretek terén ő tényleg egy középiskolai szintet képviselt. (11-es interjú)

– Azt hiszem, hogy nekem mindig emberekhez fűződnek a meghatározó élményeim. Az általános iskolában is volt két tanárom, aki meghatározó volt. Az egyik magyart, a másik matematikát tanított. Én sose tudtam a matematikát, de a tanár egy csodálatos ember volt. Például azokat is szerette, akik nem tudták a tárgyát. A gimnáziumban nem nagyon volt ilyen, egy angoltanár nő volt, aki mély benyomást tett rám, de a személyisége miatt, nem amiatt, amit tanított. (13-as interjú)

– A Színyeibe jártam. Emlékszem osztálytársaim szórványos antiszemita kijelentéseire... egy irodalom órán valahogy szóba került Radnóti Miklós zsidósága. Állítólag a témától roppant zavarba jöttem. Ezt az irodalom tanár úr mondta, aki utána leült beszélgetni velem, hogy ezt nem kell szégyellni, ez életény. Később egyrészt voltak a péntek esték, ahol intenzív kapcsolataim voltak, másrészt voltak az osztálytársaim, akikkel nem volt mély a viszonyom. Nekem ehhez a zsidó csoporthoz való tartozás jelentett erős csoport-élményt. A nem zsidó nyilvánosság felé ugyanakkor a zsidósággal még voltak problémák, mert nem tudtam, hogy hogyan álljak hozzá. A Radnóti-ügy jelentett félig-meddig fordulópontot ebben. Akkor kezdett ez letisztulni bennem, hogy tényleg, miért ne lehetne ebben a közegben is vállalni azt, hogy zsidó vagyok. A másik momentum pedig az volt, hogy akkor én már írtam, és ezt tudta rólam az irodalomfakultációt vezető tanár úr is. Álljon itt a neve: Bellosevich Miklósné, aki egy vallásos, római katolikus asszony, és nagyon értette az irodalmat. Szervezett az iskolában egy alkotókört: elvitettem neki az írásaimat, verseimet, és tetszettek neki. Egy irodalmi estet rendeztünk, aminek előkészületei során problémaként merült fel – legalábbis bennem –, hogy szabad-e felolvasni, vagy inkább szeretném-e felolvasni egy ma már rossznak tartott versemet. „Először a Dohány utcai zsinagógában” – ez volt a címe. Markáns identitás-vers volt, hitvallásszerű azonosulás evvel a tradícióval. ...a fakultációs magyar tanár úrtól kaptam Bibót fénymásolatban, 1983-ban. A Valóságból fénymásolták ki a zsidókérdésről, meg a magyar demokrácia válságáról szóló részeket, amelyeket nem értettem igazán, de volt bennük valami, ami megfogott. Lancranjan cikkére is emlékszem, meg az arra adott válaszra. Ezeket mind tőle kaptam. (4-es interjú)

– A gimnázium második osztályában kezdtem másképp látni a világot. Részben a szüleim akkor már több mindenről beszéltek, például 1956-ról, részben pedig az iskolaigazgató egy nagy kommunista volt. Katonatiszt volt korábban, és annyira szélsőségesen próbálta az embereket nevelni, hogy az ellenkező hatást érte el: elkezdtünk kételkedni abban, amit mond. Lehet, hogy ha nem csinálja ilyen erőszakosan, akkor nincsen semmi gond, mindenki megy tovább és megmarad hithű KISZ-tagnak. De mivel ez a pasi annyira szélsőséges volt és túlzó, hogy magát is neveltségessé tette sokszor, ezért elkezdtünk kételkedni abban, amit mondott. (7-es interjú)

Végezetül az utazásokat szeretném megemlíteni, amelyek mind a tinédzserkorban, mind később a felnőtté válás időszakában meghatározó élményt jelentettek: más, korábban csak a Szabad Európa Rádióból, vagy egyáltalán nem ismert világokba, országokba jutottak el, és az ott szerzett tapasztalatok szintén hozzájárultak világképünk átalakulásához, változásához, más perspektívából tudták magukat is és azt a világot is szemlélni vagy ítélni, amiben itthon éltek. Mindez azonban természetesen csak az amatőr ifjúsági státusz professzionalizálódásával teremthető meg: a fiatalok egzisztenciális háttere biztonságosabbá vált, s evvel a tanulás időszaka meghosszabbodhatott. Ehhez járultak hozzá az utazások, a nyelvtanulási lehetőségek, segítve őket a tapasztalatszerzés és a professzionalizálódás útján.

Az egyetemek és a felnőtt évek

Mint ahogyan arról az előzőekben már szó volt, a hetvenes évek végének, a nyolcvanas évek elejének tinédzsereit ideálképzési időszakukban, a másság iránti fogékonyságuk periódusában a struktúra adta keretek vagy kerettelenségek gyakran informális csatornákon indították el a kulturális tőke megszerzése és a felnőtté válás útján. A bejáratott intézményes keretek inkább a formális jogszabványokat biztosították, tartalmi hiányosságaik pedig több teret engedtek a szabadidős tevékenységek autonóm kiválasztásához. Ez a folyamat azonban azt is eredményezte, hogy a későbbi integrálódás lehetőségei problematikussá váltak és azonosulási válságokhoz vezethettek. A proteszt színterei egyre inkább az intézmények falain kívülre kerültek, új formái az alternatív kulturális körökben, az egy-egy tanár köré szerveződő kisebb csoportosulásokban, a „repülő egyetemeken”, a szakkollégiumokban és az ellenzéki mozgalmakban jelentek meg. Az új formákban sajátosan keveredtek a formális és az informális elemek és keretek. Ezeknek a fiataloknak a felnőtté válási időszakára a keretek, a határok próbája és tologatása éppúgy jellemző, mint bármelyik más országban élő fiatalra, de ez az időszak náluk egybeesik azzal a társadalmi folyamattal, amely szintén a határok kitapogatózásáról, a kimondhatatlan tabuk megdöntéséről, a fennálló viszonyok átformálódásáról szól. Azt is mondhatjuk, hogy ezeknek a fiataloknak a fiatal korra jellemző romantikus, idealisztikus beállítódása és proteszt attitűdje időben egybeesik a szocialista struktúra bomlásával. Számukra a cél – indíttatásukból adódón is – annak a tényleges tudásnak a felhalmozása, amelyet többnyire nem ad meg az egyetem, de amely szükséges számukra ahhoz, hogy az értelmiség elitjéhez vezető úton járjanak. Ez egy olyan speciális, önállóan vagy másként gondolkodó, tárgyyszerű értelmiségi attitűdöt jelent, amelyben a valóság feltárása és reális értékelése jelenik meg értékként, illetve egy olyan koherens gondolatvilágnak a közvetítését jelenti, amelyben maga a közvetítő is egy hiteles, nagy tudású és markáns személyiség vagy mester. Az intézményes keretek korlátai miatt az effajta tudás elsajátítása többnyire valamilyen konspirációval jár. Éppen ezért ezek a csatornák csak részben nyitottak, búvópatakként jelennek meg az egyetemeken vagy azok mellett, több áramlat és irányzat jelenik meg, keveredik össze bennük egyszerre, melyek csak részben tudnak (pont a fentiek miatt) artikulálódni. Ugyanakkor vagy ezzel együtt az informális „hálózat” egyre fontosabbá válik.

A professzionalizálódás igénye, a kulturális tőke megszerzésének vágya és az intézményes keretek adta tartalmi hiányok automatikusan vetik fel újra a hatalomhoz való viszony kérdését és a változtatás igényét. Az is világossá válik, hogy ez a bejáratott politikai szervezeti kereteken belül már nem megoldható, más csatornákat kell keresniük érdekeik érvényesítésére. A professzionalizálódás igénye így társul a politikai szervezeti keretek változtatásának igényével.

Az egyetemek elvégzése és a munkába állás időszaka azt a praktikus kérdést veti fel náluk, hogy a megszerzett kulturális tőke milyen csatornákon keresztül kamatoztatható, mivé konvertálható a hazai viszonyok között? Az elhelyezkedés, a becsatlako-

zás az intézményi keretekbe, az integrálódás és az azonosulás kérdései vetődnek fel. Mindez időben egybeesik a politikai intézményrendszer átalakulásával és a piaci viszonyok kialakulásával, amely a gazdasági tőke előtérbe kerülését is magával hozza. Egyre inkább artikulálódik az a dilemma, amely a megszerzett kulturális tőke viszonylagossá válása és az eddig kevésbé ismert gazdasági tőke, a felhalmozás fontossága mentén járható körül. A fiatalkori álmok realizálódásának a rendszerváltás kapcsán egyszerűen kiábrándító hatása van, másrészt ezek a folyamatok sokkal lassúbb átalakulást jelentenek: a fiatalok gyakorta kerülnek szembe az egyszer már elutasított intézményi keretfeltételekkel azok változatlansága miatt. Azaz tudnak is integrálódni meg nem is, azonosulnak is velük meg nem is. Egyfajta kritikus attitűd jellemzi őket, melyben az önálló identitás, a stabil egzisztenciális háttér megteremtése és megtartása, a szakmai professzionalizálódás és az értékek közvetíthetősége jelenik meg számukra értékként.

Ezek az évek esnek náluk a családalapítás, az egzisztenciális háttér és a szakmai karrier megteremtésének időszakával.

A szakmák szétválása és a professzionalizálódási törekvések annyiban válnak érvényesíthetővé, amennyiben ahhoz az átalakuló társadalmi struktúra keretet ad. Realizálódnak a politikai, a tudományos és a gazdasági karrier vagy a művészi életpálya szerepválasztási lehetőségei és stratégiái külön-külön, ugyanakkor a szétválás esetleges, és stabilitása kérdéses marad.

Identitás

Még egy dologról kell szólnom a teljesség igénye nélkül: a vallási, etnikai identitások megjelenéséről, újrafogalmazásáról és vállalásáról. Ezek szervesen illeszkednek és követhetők nyomon a családi háttér, az iskolák, az egyetemek és a felnőtté válás folyamatába azzal a proteszt-attitűddel, ami jellemzett minden olyan megnyilvánulási formát és keretet a szocialista rendszerben, ami tabutémának számított. Ebben a folyamatban is jól végigkövethetők azok a tendenciák, melyek szerint a hagyományos polgári tradíciók meggyengültek, átalakultak, esetleg el is vesztek az asszimiláció következtében, de mégis újra és újra búvópatakszerűen bukkantak fel mind a családi legendákban mind a napi, megélt realitás szintjén. A fiatalok vagy tovább folytatják, megújítják és új tartalommal telítik meg ezeket a tradíciókat, vagy a tradíciók megújításával, újraélesztésével reagálnak a család tradíciók iránti közömbösségére. A modernizálódás elemei, a hagyományok folytonossága helyett azok új formába, tartalomba öntésének igénye mozgatja őket, amely etnikai, felekezeti identitásuk felvállalását és együttal közéleti szerepvállalást is jelent számukra.

MÁTAY MELINDA